

doi: 10.15407/dse2016.02.062

УДК 331.5.024.5 (477)

JEL Classification: J10, J43, R20

Т.А. ЗАЯЦЬ

д-р екон. наук, проф., зав. від.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бульв. Т. Шевченка, 60

E-mail: scap@online.ua

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ В УКРАЇНІ

Актуалізація досліджень трансформаційних зрушень у соціально-економічному розвитку сільських поселень в Україні обумовлена необхідністю забезпечення їх комплексного, поліфункціонального розвитку в складних умовах суспільно-політичної нестабільності, загострення соціальних проблем та посилення економічних обмежень щодо їх успішного вирішення. Сільські території країни, їх поселення перебувають під впливом складних і суперечливих процесів реформування економічної основи їх розвитку, що посилює невизначеність та соціальні ризики для сільського населення в частині організації господарської діяльності, її доходності та одержання населенням необхідного рівня трудового доходу, а відтак рівня і якості життя. У зв'язку з цим у статті розглянуто основні трансформаційні зміни у сільській поселенській мережі, соціально-економічній основі її функціонування і розвитку з погляду інтересів населення, його можливостей реалізувати власний трудовий потенціал за місцем проживання. Обґрунтовано, що сучасні трансформаційні зміни в сільських поселеннях не відповідають європейській практиці активізації поселенського потенціалу, при цьому більшість обмежень має системний характер. Це передбачає формування концептуально нової державної регіональної політики, орієнтованої на комплексний розвиток сільських поселень, зменшення їх відмінностей у напрямках і формах соціально-економічного розвитку від міських поселень. Доведено, що імплементація досвіду європейських країн, насамперед східноєвропейських, дасть змогу досягти значних успіхів на шляху створення належних умов для проживання і ведення бізнесу у сільських поселеннях.

Ключові слова: трансформація, сільські поселення, економічна основа, обмеження, трудовий потенціал.

Т.А. Заяц

д-р екон. наук, проф., зав. отд.

Інститут демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бульв. Тараса Шевченка, 60

E-mail: scap@online.ua

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ В УКРАИНЕ

Актуализация исследований трансформационных сдвигов в социально-экономическом развитии сельских поселений в Украине обусловлена необходимостью обеспечения их комплексного, полифункционального развития в сложных условиях общественно-политической нестабильности, обострения социальных

проблем и усиления экономических ограничений в их успешном решении. Сельские территории страны, их поселения находятся под влиянием сложных и противоречивых процессов реформирования экономической основы их развития, что усиливает неопределенность и социальные риски для сельского населения в части организации хозяйственной деятельности, ее доходности и получения населением необходимого уровня трудового дохода, а следовательно уровня и качества жизни. В связи с этим в статье рассмотрены основные трансформационные изменения в сельской поселенческой сети, социально-экономической основе ее функционирования и развития с точки зрения интересов населения, его возможностей реализовать собственный трудовой потенциал по месту жительства. Обосновано, что современные трансформационные изменения в сельских поселениях не соответствуют европейской практике активизации поселенческого потенциала, при этом большинство ограничений имеет системный характер. Это предполагает формирование концептуально новой государственной региональной политики, ориентированной на комплексное развитие сельских поселений, сокращение их отличий в направлениях и формах социально-экономического развития от городских поселений. Доказано, что имплементация опыта европейских стран, прежде всего восточноевропейских, откроет новые возможности в плане достижения успехов на пути создания соответствующих условий для проживания и бизнеса в сельских поселениях.

Ключевые слова: трансформация, сельские поселения, экономическая основа, ограничения, трудовой потенциал.

T.A. Zaiats

Dr. (Economics), Prof., Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: scap@online.ua

TRANSFORMATIONAL CHANGES OF RURAL SETTLEMENTS IN UKRAINE

Actualization of researches of transformation changes in socio-economic development of rural settlements in Ukraine is conditioned by the necessity of providing their integrated, multifunctional development in the difficult conditions of social and political instability, intensifying of social problems and strengthening of economic limitations in relation to their successful decision. Rural territories and their settlements are influenced by complex and controversial process of reforming the economic base of their development, which increases uncertainty and social risks for the rural population in terms of economic activity, its profitability and obtaining population required level of labor income and therefore the level and quality of life. In this regard, the article reviews the main transformations in the rural settlement network, socio-economic basis of its operation and development in terms of the interests of the population, its capacity to achieve its employment potential in the community. It is proven that modern transformations in rural settlements do not correspond to European practice of activation potential of settlements, and most limitations are systematic. This involves forming a conceptually new public regional policy, focused on integrated development of rural settlements, reducing their differences in directions and forms of social and economic development of urban settlements. It is proved that the implementation experience of European countries, first of all East European, will give an opportunity to attain considerable successes on the way of creation of appropriate conditions for living and doing business in rural settlements.

Key words: transformation, rural settlements, economic basis, restrictions, employment potential.

Постановка проблеми. Дослідження наукових питань та вирішення завдань, пов'язаних з активною трансформацією і прогресивним розвитком систем розселення, мають розгортатись у контексті завдань формування нової, концептуально цілісної парадигми просторової організації життєдіяльності населення, яка б враховувала складні суспільно-політичні реалії єдиного глобального простору, зокрема посилення взаємовпливу економік країн різного рівня розвитку, загострення конкуренції на світовому товарному ринку і ринку праці – з одного боку, та інтенсивне зростання нових нерегульованих міграційних потоків під впливом військових конфліктів та

посилення міграційних настроїв населення країн, що розвиваються – з іншого. Швидка мінливість зовнішнього середовища ускладнює опрацювання концептуальних підходів, надзвичайно важливих під час ускладнення суспільно-політичної ситуації в країні, загострення кризових явищ в економіці, її рецесії, а також значного зниження життєвого рівня населення та посилення бюджетних обмежень щодо його надійного соціального захисту.

Державне сприяння та реалізація успішних трансформаційних зрушень, орієнтованих на створення умов для гармонійного соціально-економічного розвитку міських і сільських поселенських структур будь-якої країни, де були б створені належні умови для безпечного проживання, зайнятості, професійного зростання та духовного розвитку, передбачає формування ефективної системи суспільних відносин, що ґрунтуються на системному поєднанні інтересів людини, окремих соціальних груп і держави. Важливим у цьому контексті є визначення природи як еволюційних, так і здійснюваних цілеспрямовано під впливом державної регіональної політики трансформаційних змін у сільському розселенні згідно з потребами усіх суб'єктів територіального розвитку, зацікавлених у зміцненні економічної основи поселень, збереженні їх людності та нарощуванні потенціалу подальшого розвитку.

Наразі необхідність прискорення успішних євроінтеграційних процесів та досягнення траєкторії сталого людського розвитку значно актуалізує завдання формування єдиної концепції розселення з урахуванням нових ризиків і загроз у цій сфері. З ухваленням проекту Єдиної комплексної стратегії та плану дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 рр. від 26 жовтня 2015 р. [1, С. 30] зроблено певні кроки у напрямі вирішення проблем українського села, однак суто поселенські проблеми, на жаль, не знайшли необхідного відображення, не окреслено можливі шляхи їх вирішення. Зокрема, серед визначених десяти стратегічних пріоритетів лише сьомий безпосередньо стосується сільського розвитку та формування сільських територіальних громад. Відсутність суто поселенського розрізу свідчить про недостатню увагу з боку центральних органів управління до проблеми нівелювання значних відмінностей між містами і селами в умовах проживання, з урахуванням впливу глобального простору з активними урбаністичними тенденціями, посиленням процесів концентрації населення на обмеженій території з кращими умовами проживання, а відтак необхідності протидії поширенню небажаних форм урбанізації, насамперед мегаполісної.

Ступінь дослідження проблеми. Економічною наукою та соціальною географією визначено методологічно різні напрями дослідження сформованих систем розселення, домінують серед них ті, що розглядають їх як кінцевий результат процесу розподілу і перерозподілу населення по території країни в рамках певної мережі поселень. Фундаментальним дослідженням структурних перетворень, адаптації систем розселення всіх ієрархічних рівнів до нових умов на основі кардинальних структурно-функціональних зрушень у розвитку продуктивних сил присвячено наукові праці відомих регіоналістів. Численними дослідженнями вітчизняних і зарубіжних вчених доведено залежність поселенського потенціалу як спроможності до відтворення населення, розвитку місцевої економіки та збереження природного середовища від стратегічних напрямів розвитку регіону, темпів модернізації його економічної системи та реалізації можливостей якомога повнішої інтеграції до світогосподарських структур. Важливі аспекти розвитку систем розселення різного ієрархічного рівня розглянуто в наукових працях, присвячених проблемам сталого розвитку сільських територій, зокрема в монографічних дослідженнях В.В. Борщевського (V.V. Borsh-

chevskiy), О.Г. Булавка (O.G. Bulavko), Н.М. Деевої (N.M. Deeva), В.С. Дієсперова (V.S. Diiesperov), В.Д. Залізка (V.D. Zalizko), М.Ф. Кропивка (M.F. Kropyvko), М.Й. Маліка (M.Y. Malik), М.К. Орлатого (M.K. Orlatyi), М.І. Стегня (M.I. Stegnei) [2; 3; 4, С. 3–9; 5–8] та інших науковців. Соціально-демографічний аспект цієї проблематики висвітлюють праці С.І. Бандура (S.I. Bandur), І.Ф. Гнибіденка (I.F. Hnybidenko), А.М. Колота (A.M. Kolot), Е.М. Лібанової (E.M. Libanova), В.М. Новікова (V.M. Novikov), О.В. Ольшанської (O.V. Olshanska), У.Я. Садової (U.Y. Sadova) [9; 10, С. 287–299; 11; 12, С. 51–60; 13] та інших. Вагомий внесок у вивчення специфіки просторових аспектів сільського розселення зроблено Г.М. Рогожиним (G.M. Rogozhyn) та О.Г. Рогожиним (O.G. Rogozhyn) [14; 15]. Однак у наукових публікаціях не розглянуто специфіку сучасних трансформаційних змін у розвитку сільських поселень, їх суперечливий характер та залежність від впливу різних за природою детермінант.

У зв'язку з цим актуалізуються дослідження, присвячені оцінюванню та передбаченню можливих соціальних втрат внаслідок трансформації систем розселення з урахуванням різного рівня конкурентоздатності поселенських структур через значні відмінності у нагромадженому виробничому, науково-технологічному й соціально-культурному потенціалах, у можливостях диверсифікації та модернізації їх господарської системи.

Метою статті є визначення природи і характеру сучасних трансформаційних процесів у сільських поселенських структурах, їх поселенськоформівній та поселенськообслуговувальній сферах із урахуванням суспільних інтересів та європейського досвіду організації життєдіяльності населення сільських територій і мінімізації системних обмежень, що перешкоджають позитивним змінам.

Виклад основного матеріалу. Сучасні системи розселення – це складний феномен суспільного буття, оскільки історично формуються і розвиваються під впливом тісної взаємодії економічних, геополітичних, містобудівних, виробничих, інфраструктурних, соціальних та екологічних детермінант, створюючи простір, більш чи менш сприятливий для організації життєдіяльності його мешканців, задоволення їхніх соціальних потреб. За вдалим визначенням В.І. Вернадського [9, С. 64–65] системи розселення – це своєрідна кісткова тканина регіонального простору, її опорна система, матеріальний фундамент забезпечення життєдіяльності населення. Як важливий геостратегічний ресурс, що спирається на доступні для привласнення активи (природні ресурси, людський і фізичний капітал), прогресивний розвиток систем розселення сприяє зміцненню державності, забезпечує господарське освоєння території та примноження її культурної спадщини.

Виходячи з цього, можна констатувати, що сільське розселення доцільно розглядати як складну, багатофункціональну та територіально детерміновану соціально-економічну систему організації життєдіяльності сільського населення, обумовлену його розподілом за різними типами поселень, специфікою розвитку сільських поселенських структур та характером їх взаємодії між собою і міськими поселеннями. Трансформаціями можна вважати лише істотні, масштабні та соціально значущі зрушення у структурі розподілу населення між поселеннями, в кількісних і якісних параметрах їх соціального, економічного та містобудівного розвитку, а також у характері міжпоселенських взаємозв'язків і взаємозалежностей.

Опорний каркас процесів трансформації сільського розселення методологічно можна представити як утворений системною взаємодією поселенськоформівної (природо-ресурсна, економічна, демовідтворювальна, адміністративно-територіальна) та

поселенськообслуговувальної підсистем (соціально-гуманітарна, житлово-побутова, благоустрійна, міжпоселенська), що може генерувати нові імпульси і щодо оптимізації параметрів розселення, і щодо поступової деградації. Це відкрита трансформаційна система, яка виконує важливі господарські, соціальні й управлінські функції, навіть в умовах обезлюднення віддалених сільських населених пунктів та посилення концентраційних тенденцій в економічних центрах та прилеглих до них територіях з достатньо високою діловою активністю (рис. 1).

У зазначеній трансформаційній системі саме територіальна локалізація структурних і функціональних зрушень визначає пріоритети управлінських рішень щодо необхідності адміністративно-територіальних змін, стимулювання процесів формування нового бізнес-середовища, а у підсумку – перспектив розвитку сільських територій, де в Україні мешкає понад третина населення. В оцінці сучасних трансформаційних змін поселенської мережі потрібно враховувати, що територія України заселена доволі нерівномірно, щільність населення змінюється у значному діапазоні на тлі депопуляційних тенденцій і процесів старіння населення. Винятком з цієї тенденції є п'ять областей (Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька), в яких чисельно переважає сільське населення і відповідні форми організації їх життєдіяльності. В Україні протягом 1990–2014 рр. сільське населення зменшилось на 2 млн 879 тис. (17 %). За цей період у Чернігівській області таке скорочення перевищило 40 %, у Сумській – 32 %; у західних областях країни воно було в межах 3,9–12,3 %.

Рис. 1. Сільське розселення як трансформаційна система

Джерело: авторська розробка.

Геополітичні зміни у світі, зокрема утворення нових незалежних держав, стрімке зростання територіальних, економічних та соціальних суперечностей, які нерідко призводять до тривалих збройних конфліктів, не можуть не позначитись на розселенських процесах. Європейська міграційна криза 2015 р. окреслила коло нових проблем, у тому числі суто розселенських. Протириччя між країнами ЄС щодо можливих шляхів вирішення проблеми розселення мігрантів та відсутність солідарності у цьому питанні погіршили стосунки між країнами-сусідами.

Україна поступово інтегрується в глобальний простір, отже все більше відчуває зовнішній політичний та економічний вплив із боку інших держав. Конфлікт з Росією є тому свідченням. Формування нових хвиль міграції та переселення, поява раптової бідності, спричинені воєнними діями на Донбасі, обумовили істотні і здебільшого негативні зміни в основних розселенських характеристиках областей країни. Внаслідок руйнування поселенської мережі частини території Донецької та Луганської областей виникли потоки тимчасово переселених осіб як у межах постраждалих регіонів, так і в інші регіони країни – більшість із них зосереджено у Донецькій, Луганській, Харківській, Київській, Запорізькій та Дніпропетровській областях (84 % їхньої загальної чисельності). У 2015 р. під впливом такого переселення щільність населення Харківської області зросла на 6,8 %, Київської – на 6,1 % та Запорізької – на 5,6 %, що супроводилося підвищенням навантаження на соціальну інфраструктуру поселень, місцевий ринок праці та ринок житла регіонів вселення. Це потужний виклик для держави.

Основним напрямом трансформаційних зрушень у сільській поселенській мережі України є її скорочення та здрібнення – протягом 1990–2014 рр. вона скоротилася на 431 поселення або 1,5 %, що в середньому за цей період становило 17 сільських населених пунктів на рік. Проте фактичні втрати поселенської мережі були значно більшими – станом на 1 січня 2014 р. в Україні юридично існувало 369 знелюднених сіл, не знятих з обліку (у 2010 р. їх налічувалось 227 поселень). Найбільшого скорочення поселенської мережі протягом зазначеного періоду зазнали Київська, Полтавська, Харківська, Чернігівська та Сумська, найменшого – Закарпатська, Івано-Франківська та Чернівецька області. Територіальна локалізація сільської поселенської мережі України характеризується найвищою щільністю у Львівській, Тернопільській та Хмельницькій областях – це 7–8 поселень на 100 км² та найнижчою – у Херсонській, Луганській та Запорізькій (лише 2–3 поселення на аналогічну площу), що на тлі середньоукраїнських значень (5 поселень на 100 км²) свідчить про її значну диференціацію за середньої людності українських сільських поселень на рівні 486 осіб.

Небезпечним для збереження поселенської мережі є зростання частки малолюдних сіл – якщо у 1996 р. кількість сіл з людністю до 50 осіб становила 2856 од. (10,0 % від всіх сільських населених пунктів), то у 2014 р. – відповідно 4684 од. та 17,3 %. Отже, зросла частка поселень з виснаженим соціально-демографічним потенціалом та обмеженими можливостями ведення продуктивної економічної діяльності через відсутність необхідних інфраструктурних об'єктів, насамперед тих, що забезпечують збут сільськогосподарської продукції та сприяють розвитку кооперативного руху як ефективного засобу поєднання зусиль сільських мешканців та збільшення кількості робочих місць у сільській місцевості. За несприятливих умов у віддалених від центрів, периферійних територіях ця тенденція може спричинити виникнення нових формально освоєних, але фактично знелюднених територій. За суспільно-політичної нестабільності це може зумовити появу нових ризиків і загроз національ-

ній безпеці через критичне зниження соціально-економічного потенціалу значних територій. небезпека посилення такого трансформаційного тренду першорядна у тих областях країни, де частка поселень із людністю до 50 осіб майже вдвічі вища, ніж середньоукраїнська – насамперед, це Сумська (38,5 %), Чернігівська (32,5 %) та Харківська (30,5 %) області. Загалом у в більшості областей України спостерігається розширення ареалу дрібноселенності (рис. 2).

Водночас відбувається процес розукрупнення великих і середніх сіл, які поступово переходять у нижчу категорію людності – якщо у 1990 р. кількість сільських поселень з чисельністю мешканців понад 500 осіб становила 39,5 %, то в 2014 р. – 32,2 %. І хоча загальне зменшення людності сільських поселень є закономірним результатом депопуляції та активного міграційного впливу молоді, все ж активна державна підтримка села може певною мірою уповільнити процес руйнації поселенської мережі та збільшити можливості для економічного і соціального розвитку сільських територій, насамперед в аспекті вирішення нагальних проблем життєзабезпечення сільського населення. Наразі понад 26 % сільських поселень позбавлені зупинок громадського транспорту та доріг з твердим покриттям, 62,4 % – відділень зв'язку, 27,0 % – лікувальних закладів.

Враховуючи сформовану динаміку соціально-демографічного розвитку, значне ускладнення інвестиційних умов, необхідних для відтворення економічного потенціалу сільських поселень, констатуємо, що переважна більшість із них перебуває на межі деградації. Можна очікувати, що процес інтенсивного здрібнення сільських

Рис. 2. Здрібнення сільських поселень в областях України, 2001–2014 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [16, 17].

поселень триватиме і надалі у зв'язку з обмеженістю коштів, необхідних для стимулювання їх соціально-економічного розвитку та з імовірним погіршенням вікових характеристик сільського населення. За результатами обстежень соціально-економічного становища сільських поселень України, у селах людністю до 50 осіб частка осіб у старшому за працездатний вік майже вдвічі вища, а частка дітей втричі нижча від середньоукраїнських показників; лише у сільських поселеннях з людністю 500 осіб і більше вікова структура населення відповідає середнім значенням по сільській місцевості в цілому [16].

Першопричиною цих трансформаційних змін є істотні зрушення в економічній основі розвитку сільських поселень, обумовлені різними чинниками – змінами у формах господарювання, їх ефективності, у пропорціях розподілу зайнятого населення за видами економічної діяльності, формах його зайнятості, а також зрушеннями у формуванні нових міграційних потоків сільської молоді. Скорочення сфери несільськогосподарських видів діяльності у переважній більшості сіл, згортання окремих видів сільськогосподарської діяльності через відсутність ринків збуту продукції чи зниження її рентабельності, й одночасно активний вплив процесів агрохолдингізації на тенденції зайнятості лише погіршують соціально-економічне становище сільських поселень.

Наразі траєкторія розвитку більшості українських сільських поселень країни являє собою своєрідну територіально-виробничу проекцію сільського господарства. На жаль, здебільшого це монопрофільні, вузькоспеціалізовані населені пункти – в усіх без винятку областях України співвідношення між сільськогосподарськими та несільськогосподарськими підприємствами змінюється на користь перших, що послаблює базові економічні і соціальні функції сільських поселень, знижує їхню спроможність забезпечити місцевий економічний і соціальний розвиток, а головне – забезпечити продуктивну зайнятість сільського населення за місцем проживання. Достатньо зазначити, що протягом 2001–2014 рр. подвоїлася частка сільських мешканців, які працюють за межами своїх поселень (55 %) і значно зросла зайнятість у дрібнотоварних і низькопродуктивних особистих селянських господарствах (рис. 3). Вони виробляють ледь не половину сільськогосподарської продукції (близько 42 % продукції рослинництва та 56,5 % продукції тваринництва), проте не здатні забезпечити конкурентоспроможність вітчизняного сільськогосподарського виробництва через низьку технічну оснащеність, технологічну відсталість, високу залежність від коливань кон'юнктури аграрного ринку та цінові диспаритети.

Внаслідок активного реформування аграрного сектора вітчизняної економіки і пов'язаних із ним сфер діяльності наразі відбуваються істотні зміни у співвідношенні форм власності у селі. Сформована у попередні роки економічна основа сільських поселень України поступово звужується через інституційні обмеження на шляху розвитку підприємництва. На жаль, кількість сіл, в яких суб'єкти підприємництва згортають економічну діяльність, позбавляючи поселенський простір не лише виробничих, але й необхідних об'єктів соціальної інфраструктури, щорічно зростає. За результатами останнього обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів, кількість таких поселень зростає: у 2014 р. вже у 9232 селах (34,2 % від загальної кількості) не було жодного суб'єкта господарської діяльності. Найгіршим в аспекті збереження поселенського потенціалу сіл є те, що згортається несільськогосподарська діяльність, посилюється монофункціональність їх розвитку. В сільській місцевості в середньому по країні на одне несільськогосподарське підприємство припадає три сільськогосподарські (в Донецькій та Миколаївській областях цей показник у 2014 р. становив 14, в Запорізькій – 16, в Херсонській – 26).

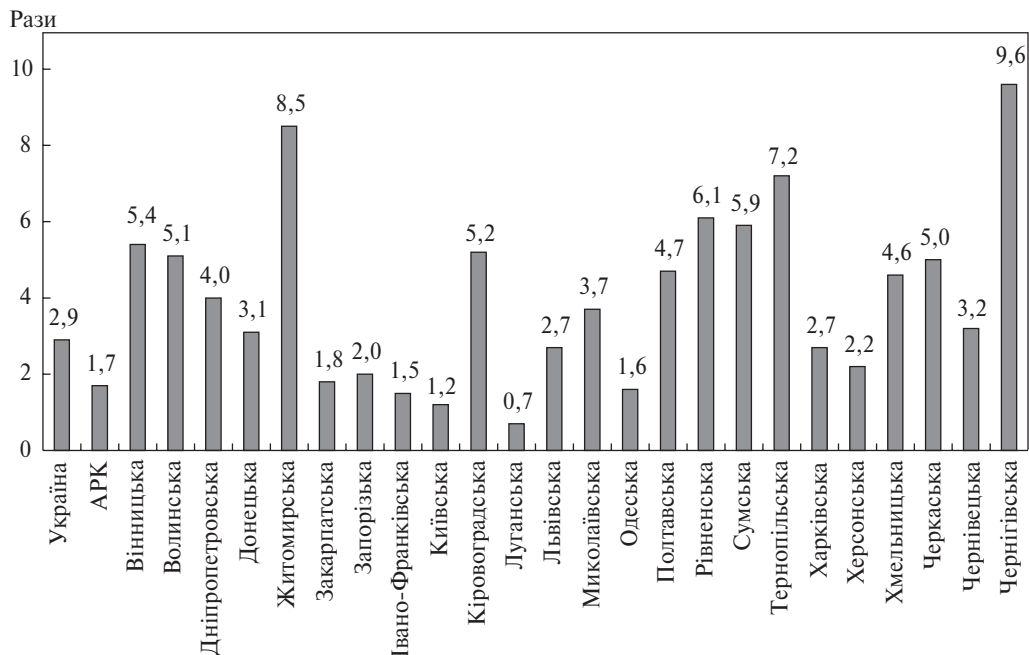

Рис. 3. Зміни в рівні зайнятості сільського населення в особистих селянських господарствах в областях України, 1996–2014 рр.

Джерело: розраховано автором за даними [16, 17].

На рівні сільських поселень України сформовано значні інституціональні, інвестиційні, організаційно-економічні, екологічні та соціальні обмеження, що надто звужують можливості для реалізації прогресивних трансформацій. Найбільш істотними серед них вважаємо такі:

- відсутність системного підходу до проектно-просторового управління соціально-економічним розвитком сільських поселень та менеджменту антикризового управління на локальному рівні;
- обмеженість економічних інструментів ефективного і соціально прийняттого використання основних ресурсів сільських територій (природних, людських, фінансових, матеріальних, екологічних, культурних), відсутність політики упередження можливих негативних соціальних наслідків;
- недостатня концентрація фізичного та фінансового капіталу, низька доступність кредитних ресурсів для успішного ведення господарської діяльності економічно активним населенням та суб'єктами підприємництва;
- відсутність перспектив розвитку особистих селянських господарств як дрібно-товарних та низькопродуктивних структур, невизначеність напрямів їх трансформації в економічно і соціально продуктивні форми організації сільського виробництва;
- низький рівень самоорганізації та самоуправління сільських територіальних громад через втрату якості людського капіталу, їхня соціальна ізоляція та неефективність функціонування.

За умови фінансово-кредитної підтримки сільських територій, створення нового бізнес-середовища, спрощення процедури надання адміністративних послуг та роз-

гортання дорадництва відкривається перспектива для збільшення поліфункціональності розвитку сільських поселень. Досягнення поліфункціональності уможливило вирішення соціальних завдань у частині вирівнювання умов життєдіяльності в міських і сільських поселеннях. Саме на це спрямована здійснювана країнами Євросоюзу так звана Спільна політика розвитку сільських територій Європи (САП), основні цілі, напрями і організаційно-економічні заходи якої було визначено після проведення Лісабонського саміту у 2005 році. Ця політика тривалий час доопрацьовувалася, доки остаточно не утвердились принципи, що відкрили нові можливості для розвитку сіл та сільських територій у країнах ЄС.

Якщо на першому етапі формування і реалізації САП (1962–1973 рр.) її цілі і завдання були орієнтовані на задоволення потреб населення у продовольчих товарах та підтримку сільських товаровиробників, то на другому етапі (1978–1992) довелося вжити жорстких заходів, щоб мінімізувати негативні наслідки аграрного перевиробництва. Третій етап (1992–2000) позначився послабленням державного регулювання аграрної сфери та стимулюванням раціонального використання природних ресурсів. Лише на четвертому етапі реалізації цієї політики (2000–2007) значну увагу було приділено фінансуванню соціально-економічного розвитку сільських територій як основи їх комплексного розвитку. На п'ятому етапі (2007–2013) пріоритетними завданнями визначено поліпшення якості життя у сільській місцевості та активне стимулювання несільськогосподарської зайнятості [17; 18; 19, С. 89–96]. На зміну традиційним уявленням про те, що стійкий розвиток сільських поселень може забезпечити лише ефективна аграрна політика шляхом організації багатофункціонального сільського господарства і створення ферм сімейного типу, прийшло розуміння того, що активному процесу розвитку сільських поселень має сприяти соціальна інтеграція та скорочення бідності, а головне — поширення на сільську місцевість стандартів і норм життя міського населення.

У цьому контексті необхідно зазначити, що кожний із етапів — це тривалий період реформування сільської економіки, модернізації соціальної сфери, напрацювання відповідних управлінських рішень. Перед Україною постає надзвичайно складне в практичній площині завдання — визначити на державному та муніципальному рівні концептуальну основу, алгоритм дій та інструменти впливу на сільський розвиток, що дали б змогу шляхом підвищення продуктивності і ефективності аграрного виробництва забезпечити вирішення соціальних проблем демографічно виснаженого українського села. У кризових умовах господарювання та істотного скорочення бюджетних витрат одним із таких інструментів могла б бути практика приватно-публічного партнерства.

Наразі в країнах-членах ЄС сільські поселення розвиваються здебільшого як поліфункціональні центри, що успішно поєднують господарські і соціальні функції, насамперед завдяки розгалуженому і якісному дорожньо-транспортному сполученню, інженерній інфраструктурі, інформаційним технологіям.

Констатуючи відмінність базових принципів і закономірностей розвитку європейських поселень від українських, треба вказати, що для країн Європи пріоритетного значення набувають екологічні та естетичні засади їх розвитку на основі чіткого дотримання норм організації та планування територій за основними функціональними зонами. У цьому зв'язку важливо, що в Україні загальний рівень розораності території є аномально високим і становить 54 % за рекомендованого рівня 30 % (для порівняння: у Франції цей показник становить 33 %, Німеччині — 34 %, Польщі — 36 %) [18, С. 93–94]. Причому, крім розробки і дотримання норм землекористування

й планування територій, у багатьох країнах діють чіткі місцеві правила забудови, що розробляються для кожного населеного пункту, де вони є обов'язковими для виконання.

В європейських країнах триває, а в Україні розпочинається процес формування і розвитку так званих реурбанізованих ареалів, представлених здебільшого котеджними містечками, екопоселеннями на території великих приміських сіл, у межах яких нівелюються раніше сформовані традиційні відмінності між міськими і сільськими поселеннями, між міським і сільським способом життя. Хоча за адміністративно-територіальним поділом вони належать до сільських адміністративних районів, проте за трудовими і соціально-культурними зв'язками (місце роботи, освітні, медичні та духовно-культурні послуги) більше тяжіють до міських поселень. Загальновизнано, що реурбанізація як тривалий процес, протилежний до урбанізації, сприяє поширенню міських форм організації життєдіяльності на сільську місцевість. Це відбувається через значне погіршення екологічних умов проживання в містах, надмірне зростання навантаження на інфраструктурні об'єкти та зростання цін на нерухоме майно. У перспективі можна очікувати, що збільшення чисельності охочих проживати за межами міст у разі створення умов для прискореного розвитку середнього класу посилює загальну тенденцію до зростання саме таких реурбанізованих територій і поселень в Україні.

Висновки. Результати дослідження дають підстави для висновку, що структурні і функціональні трансформації сільського розселення України за природою, характером перебігу та специфікою є неоднорідними, суперечливими і такими, що значною мірою не відповідають інтересам і потребам сільського населення. Виявлені трансформаційні зрушення у поселенськоформівній та поселенськообслуговувальній підсистемах сільського розселення не узгоджені та не збалансовані між собою, спричиняють появу істотних негативних соціальних екстерналій для сільського населення (зниження репродуктивної стійкості поселень, руйнування сільських соціальних структур, територіальна віддаленість від господарських об'єктів та соціальної інфраструктури, бідність сільського населення).

Розробка заходів протидії та упередження таких явищ має здійснюватись у контексті завдань сучасної політики антикризового регулювання. Небезпечним є те, що базові економічні трансформації у цій сфері, на жаль, не забезпечують формування поселенського середовища, сприятливого для життєдіяльності людей, звужують господарську функцію сільських поселень, обмежуючи місткість сільського ринку праці, можливості працевлаштування за місцем проживання і одержання доходу. Доводиться визнати, що ендегенний потенціал розвитку сільських поселень наразі не використовується здебільшого через незавершеність економічних і соціальних реформ, відсутність законодавчо закріпленого концептуального і стратегічного бачення перспектив розвитку мережі сіл і систем сільського розселення.

Сучасні трансформаційні зміни в сільській місцевості не відповідають європейській практиці активізації поселенського потенціалу як важливої складової соціально-економічного потенціалу держави та її регіонів. Причому більша частина об'єктивних обмежень, що перешкоджають прогресивній трансформації сільських населених пунктів і всієї поселенської мережі України, має системний характер. Мінімізація чи навіть подолання цих обмежень передбачає формування і реалізацію концептуально нової державної регіональної політики, орієнтованої на комплексний поліфункціональний розвиток сільських поселень, зменшення їхніх відмінностей у напрямках і формах соціально-економічного розвитку від міських поселень. Надзвичайно корис-

ним у цьому контексті є досвід європейських країн (особливо східноєвропейських), які через модернізацію регіональної політики, опрацювання перспективних напрямів аграрної політики, застосування успішних соціальних практик на локальному рівні досягли значних успіхів на шляху вирівнювання умов проживання у містах і селах, створивши тим самим умови для комплексного розвитку систем розселення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 рр. Проект від 26 жовтня 2015 р. – К. : Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2015. – 131 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/16025>
2. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України : монографія / В.В. Борщевський, Х.М. Притула, В.Є. Крупін та ін. / Інститут регіональних досліджень НАН України. Львів, 2012. – 217 с.
3. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво, менеджмент) : монографія / М.Й. Малік, М.Ф. Кропивко, О.Г. Булавка та ін.; за ред. М.Й. Маліка. – К. : ІАЕ, 2012. – 639 с.
4. *Дієсперов В.С.* Зайнятність населення в сільському районі / В.С. Дієсперов // Україна: аспекти праці. – 2013. – № 4. – С. 3–9.
5. *Залізко В.Д.* Сільські території України: стратегічні пріоритети розвитку в контексті зміцнення економічної безпеки: моногр. – Ірпінь : Вид-во НУ ДПСУ, 2014. – 501 с.
6. Розвиток сільських територій України (1990–2010 роки) : монографія / М.К. Орлатий, І.Ф. Гнибіденко, І.М. Демчик та ін. – К. : НДІ «Укראгропромпродуктивність», 2012. – 752 с.
7. *Стегней М.І.* Сталій розвиток сільських територій в умовах децентралізації: від теорії до практики: монографія / М.І. Стегней. – Миколаїв : Швец В.Д., 2014. – 483 с.
8. Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія Т. 4 / В.В. Борщевський, Є.І. Бойко, І.Р. Залуцький та ін. / Інститут регіональних досліджень НАН України. – Львів, 2013. – 344 с.
9. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи : монографія / С.І. Бандур, Т.А. Заяць, В.І. Куценко та ін. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 620 с.
10. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та практичні аспекти оцінювання : монографія / Е.М. Лібанова, В.Г. Саріогло, О.В. Макарова та ін. – Умань : Соцінський, 2012. – 356 с.
11. *Ольшанська О.В.* Агросоціальна система України : монографія / О.В. Ольшанська. – К. : КНЕУ, 2013. – 329 с.
12. *Заяць Т.А.* Інвестиційне забезпечення модернізації робочих місць в антикризовій політиці держави / Т.А. Заяць // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 1(17). – С. 51–59. – doi: 10.15407/dse2012.01.051
13. *Садова У.Я.* Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження та перспективи їх розвитку : монографія / У.Я. Садова. – Львів : Колвес, 2005. – 408 с.
14. *Рогожин О.Г.* Методичні підходи до регіонального аналізу соціально-демографічного розвитку українського села / О.Г. Рогожин // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – № 2. – С. 69–77.
15. *Рогожин О.Г.* Економічні механізми міграцій та природного відтворення населення: концепція демоекономічної ніші / О.Г. Рогожин // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1 (11). – С. 61–70. – doi: 10.15407/dse2009.01.061
16. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2006. – 188 с.
17. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2014. – 186 с.
18. *Клименко І.В.* Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України. Аналітична доповідь / Клименко І.В., Бугрій М.Г., Ус І.В. – К. : НІСД, 2011. – 19 с.

19. Попова О.Л. Нові пріоритети Спільної аграрної політики ЄС на 2014–2020 роки: стратегічні орієнтири для розвитку України / О.Л. Попова // Економіка АПК. – 2013. – № 12. – С. 89–96.
20. The history of the CAP [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/index_en.htm

REFERENCES

1. Yedyna kompleksna stratehiia ta plan dij rozvytku sil's'koho hospodarstva ta sil's'kykh terytorij v Ukraini na 2015-2020 rr. (Proekt vid 26 zhovtnia 2015). [Only complex strategy and action plan for the development of agriculture and rural areas in Ukraine in 2015-2020 (The project from October 26, 2015)]. (n.d.). *minagro.gov.ua*. Retrieved from : <http://minagro.gov.ua/node/16025> [in Ukrainian].
2. Borschevs'kyj, V.V., Prytula, Kh.M. & Krupin, V.Ye. (Eds.). (2012). *Rozvytok sil's'kykh terytorij v systemi ievrointehratsijnykh pryoritetiv Ukrainy [Development of rural territories in the system of eurointegration priorities of Ukraine]*. L'viv : Instytut rehional'nykh doslidzhen' NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Malik, M.J., Kropyvko, M.F. & Bulavka, O.H. (2012). *Sotsial'no-ekonomichni zasady rozvytku sil's'kykh terytorij (ekonomika, pidpriemnytstvo, menedzhment) [Socio-economic principles of development of rural territories (economy, business, management)]*. Kyiv : Instytut ahrarynoi ekonomiky [in Ukrainian].
4. Diiesperov, V.S. (2013). Zajniatist' naselennia v sil's'komu rajoni [Employment in rural areas]. *Ukraina : aspekty pratsi - Ukraine : aspects of labor*, 4, 3-9 [in Ukrainian].
5. Zalizko, V. D. (2014). *Sil's'ki terytorii Ukrainy : stratehichni priorytety rozvytku v konteksti zmitsnennia ekonomichnoi bezpeky [Rural territories of Ukraine : strategic priorities of development in the context of strengthening of economic security monohr]*. Irpin' : Vyd-vo NU DPSU [in Ukrainian].
6. Orlatyj, M.K., Hnybidenko, I.F. & Demchuk, I. M. (2012). *Rozvytok sil's'kykh terytorij Ukrainy (1990-2010 roky) [The development of rural areas of Ukraine (1990-2010 years)]*. Kyiv : NDI Ukrahropromproduktivnist' [in Ukrainian].
7. Stehnej, M. I. (2014). *Stalij rozvytok sil's'kykh terytorij v umovakh detsentralizatsii : vid teorii do praktyky [Sustainable development of rural territories in the conditions of decentralization : from a theory to practice]*. Mykolaiv : Shvets' V.D. [in Ukrainian].
8. Borschevs'kyj, V.V., Bojko, Ye.I & Zaluts'kyj, I.R. et al. (2013). *Karpats'kyj rehion: aktual'ni problemy ta perspektyvy rozvytku [Carpathian region: problems and prospects of development]*. L'viv : Instytut rehional'nykh doslidzhen' NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Bandur, S.I., Zaiats', T.A. & Kutsenko, V.I. et al. (2006). *Sotsial'nyj rozvytok Ukrainy : suchasni transformatsii ta perspektyvy [Social development of Ukraine : modern transformation and prospects]*. Cherkasy : Brama-Ukraina [in Ukrainian].
10. Libanova, E.M., Sariohlo, V.H. & Makarova, O.V. et al. (2012). *Sotsial'ni rezul'taty derzhavnykh prohram : teoretyko-metodolohichni ta praktychni aspekty otsyniuвання [The social results of government programs : theoretical, methodological and practical aspects of assessment]*. Uman' : Sochins'kyj [in Ukrainian].
11. Ol'shans'ka, O.V. (2013). *Ahrosotsial'na systema Ukrainy [Agrarian-social system of Ukraine]*. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
12. Zaiats, T.A. (2012). Investytsijne zabezpechennia modernizatsii robochykh mist' v antykrizovij politytsi derzhava [Investment providing of modernisation of workplaces in the state anti-crisis policy]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 51-59. doi: 10.15407/dse2-012.01.051 [in Ukrainian].
13. Sadova, U.Ya. (2005). *Sotsial'na polityka v Ukraini: rehional'ni doslidzhennia ta perspektyvy ikh rozvytku [Social policy in Ukraine: regional research and their development prospects]*. L'viv : Kolves [in Ukrainian].
14. Rogozhyn, O.G. (2005). Metodichni pidkhody do rehionalnoho analizu sotsialno-demohrafichnoho rozvytku ukrainskoho sela [Methodological approaches to the regional analysis of socio-demographic development of Ukrainian village]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 2, 69-77 [in Ukrainian].
15. Rohozhyn, O.G. (2009). Ekonomichni mekhanizmy mihratsii ta pryrodnoho vidtvorennia naselennia: kontseptsiiia demoekonomichnoi nishi [Economic mechanisms of migration and natural reproduction : the concept of demo-economic niche]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika -Demography and Social Economy*, 1 (11), 61-70. doi: 10.15407/dse2009.01.061 [in Ukrainian].

16. *Sotsial'no-ekonomichne stanovysche sil's'kykh naselenykh punktiv Ukrainy [Socio-economic position of rural settlements of Ukraine]*. (2006). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
17. *Sotsial'no-ekonomichne stanovysche sil's'kykh naselenykh punktiv Ukrainy [Socio-economic position of rural settlements of Ukraine]*. (2014). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
18. Klymenko, I.V., Buhrij, M.H. & Us, I.V. (2011). *Spil'na ahrarna polityka Yevropejs'koho Soiuzu: mozhlyvosti ta vyklyky dlia Ukrainy [Common Agricultural Policy of the European Union: opportunities and challenges for Ukraine.]*. Kyiv : Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen' [in Ukrainian].
19. Popova, O.L. (2013). *Novi priorytety Spil'noi ahrarnoi polityky YeS na 2014-2020 roky: stratehichni oriientyry dlia rozvytku ahrosfery Ukrainy [New priorities of EU Common Agricultural Policy in 2014-2020 years: strategic guidelines for development of agrarian sector of Ukraine]*. *Ekonomika APK - Economics of agricultural complex*, 12, 89-96 [in Ukrainian].
20. Sajt Yevropejs'koi komisii po sil's'komu hospodarstvu i rozvytku sil's'kykh rajoniv [The site of the European Commission on Agriculture and Rural Development]. *ec.europa.eu*. Retrieved from http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/index_en.htm [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.04.2016.